

13

ErfgoedBrief Breda

Beschermd stadsgezicht Breda 1-3

**'De kwaliteit ligt er al,
je moet hem alleen nog gebruiken'** 4-11

**Wat betekent de status beschermd
stadsgezicht voor u?** 12-13

Adriaen van der Donck 13

Tankgracht 14

Breda, stad van de Nassaus 12 15-16

Beschermd stadsgezicht Breda

Marc Berends Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw heeft het Rijk ruim 350 beschermde stads- en dorpsgezichten aangewezen. Een deel van het centrum van Breda behoort vanaf 1967 hiertoe. Het is een van de oudste van Nederland.

In 1991 volgde het beschermde dorpsgezicht Ginneken. In 2009 heeft het Rijk de aanwijspprocedure voor de uitbreiding van het beschermde stadsgezicht Breda gestart.

Maar wat is een beschermd stadsgezicht? Wat is er zo bijzonder aan de Bredase beschermde gezichten? Wat betekent dit voor u als bewoner van zo'n gebied? Op deze en vele andere vragen geven we antwoord in deze ErfgoedBrief Breda.

Wat is een beschermd stadsgezicht?

De Monumentenwet 1988 omschrijft een beschermd gezicht als 'Groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden.' Een beschermd gezicht wordt door de Ministers van OC&W en VROM aangewezen om het historisch karakter van het gebied te behouden en om ervoor te zorgen dat dit een plaats krijgt in toekomstige ontwikkelingen. Een beschermd stadsgezicht heeft dus betrekking op een gebied met een bijzonder, historisch karakter. Dit karakter wordt bepaald door de stedenbouwkundige opzet, het uiterlijk van de straatwanden en de oorspronkelijke bestemming.

Een extreem voorbeeld is de benedenstad van Nijmegen. Begin jaren zeventig van de vorige eeuw besloot de gemeente Nijmegen tot grootschalige herstructurering van de vrijwel geheel verkrotte benedenstad. Bij de herbouw, die plaatsvond van 1978 tot 1983 is het middeleeuwse stratenpatroon intact gebleven. Bovendien ligt de benedenstad op een helling aan de zuidoever van de Waal. Louter vanwege het stratenpatroon en het bijzondere reliëf is deze benedenstad toch een van rijkswege beschermd stadsgezicht.

Breda

Breda kent op dit moment twee beschermde gezichten, een stads- en een dorpsgezicht. Een deel van de middeleeuwse kern is al in 1967 door de Minister aangewezen als beschermd stadsgezicht. Omdat het zuidelijke deel van de oude kern vooral winkelstraten voorkwamen

zonder veel rijksmonumenten is dit deel destijds buiten het beschermde gezicht gehouden. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd het beschermde dorpsgezicht Ginneken aangewezen. Bijzonder aan dit gezicht is de samenhang tussen de bebouwing van het dorp Ginneken en het groene karakter van het Markdal.

Nieuwe inventarisatie

Door een aanpassing van de Monumentenwet in 1988 verschoof de focus van het Rijk van het beschermen van 'oude' monumenten, die ouder zijn dan 1850, naar de jongere bouwkunst uit de periode 1850-1940. Binnen enkele jaren werd, onder de regie van de provincies, alle bebouwing in Nederland met cultuurhistorische waarde uit die

laatste periode geïnventariseerd. Daarnaast was er steeds meer aandacht voor de samenhang van monumenten in hun stedenbouwkundige omgeving en daarom werden ook de potentiële beschermde gezichten uit deze periode op de kaart gezet.

Voor Breda leverde deze inventarisatie een lijst met ruim 1500 panden op met cultuurhistorische waarde en bovendien twee mogelijke beschermde gezichten, het noordelijk singelgebied en het zuidelijk singelgebied met de Baronielaan. De provincie stelde deze twee gebieden voor aan de Minister. Maar deze ging er niet mee akkoord. De gebieden waren te krap bemeten. De grootste verandering van Breda in de periode 1850 – 1940, de ombouw van de vesting tot een nieuwe singelstructuur met kazerneterreinen en woonbuurten, was niet geheel terug te vinden in de voorstelde gebieden.

De gemeente Breda maakte in 2000 een nieuw voorstel dat wel door het Rijk werd geaccepteerd. Het bestond uit drie onderdelen:

- de stedelijke structuur van voor 1870
- het Plan van Uitleg dat in de plaats kwam van de vesting
- de assen Ginnekenweg en Baronielaan

Dit nieuwe beschermde stadsgezicht vertelt, samen met de twee al aangewezen gezichten, het verhaal van de ontwikkeling van middeleeuwse stad tot 1940.

In september 2009 heeft de gemeenteraad van Breda het besluit genomen om deze gebieden aan het Rijk voor te dragen. Hiermee is de formele procedure om deze nieuwe gebieden te beschermen gestart. Naar verwachting zal de Minister in het najaar van 2010 het besluit nemen tot de daadwerkelijk aanwijzing.

voor de ontmanteling der vestingen', F.W. van Gendt. Hij was eerder gemeentearchitect van Arnhem geweest en een van de meest productieve stedenbouwkundigen van Nederland in de negentiende eeuw. Hij ontwierp ook de plannen voor andere voormalige vestingsteden, onder andere Bergen op Zoom. Het plan voor Breda is het grootste plan dat hij ontworpen en uitgevoerd heeft.

De laatste ontwerptekening van F.W. van Gendt van zijn Plan van Uitleg voor Breda, uit 1875. Hij legde een singelgracht aan rond de stad en ontwierp verder een eenvoudig plan van rechthoekige bouwblokken. (Collectie Stadsarchief Breda)

Van Gendt ontwierp tussen 1870 en 1875 in fasen het Plan van Uitleg voor de nieuwe stad. Het is een sober plan. We zien hier geen sterpleinen met monumenten die verbonden worden door brede boulevards zoals in Parijs en Brussel. Het plan is typisch een civieltechnische benadering van de stad en is meer ontleend aan de Duitse stedenbouw van die tijd. Het plan van Van Gendt wordt bepaald door simpele rechthoekige bouw-

blokken. De straten zijn breed, dat wel, dertig meter voor de belangrijkste assen en zestien meter voor de zijstraten. De stad werd omringd door een brede, groene singelgracht. De gemeente zorgde voor de beplanting met bomen. Groen is de belangrijkste kwaliteit van het plan. De gemeente reconstrueerde het stadspark Valkenberg. Het vormt nog steeds vanaf het station de entree tot de stad. In 1886 maakte de Leuvense landschapsarchitect Lievin Rosseels een ontwerp voor een romantisch Engels landschapspark. De opzichter van de beplantingen, H.C. Waals, ontwierp voor de

belangrijkste boulevards een beplanting met heesters en mozaïekperken. In de Mauritsstraat is hier nog iets van te herkennen. Van Gendt heeft geen parkzone rond de stad getekend. Utrecht bijvoorbeeld kreeg zo'n parkgordel wél, ontworpen door Zocher. De singelring in Breda staat daarom tegenwoordig zwaar onder druk van het verkeer. Aan de hoofdstraten werden herenhuizen gebouwd in een samenhangende bouwstijl en aan de zijstraten woningen voor de middenklasse. In het noorden van de stad, ontsloten door spoorlijn en bevaarbaar water, verrezen fabrieken en arbeiderswoningen. Een tijd lang werd het karakter van Breda in de binnenstad en de negentiende-eeuwse wijken sterk bepaald door talrijke neogotische kerken met hoog oprijzende torens. Van al deze kerken is er nog maar één bewaard gebleven, de Sint Annakerk aan de Haagweg, op de hoek van de Weerijssingel.

Breda als militaire stad

Breda was dan wel geen vestingstad meer, er bleef wel een uitgebreid garnizoen achter. Er waren nog steeds kazernes voor de infanterie (de Chassékazerne), de artillerie (de

Seeligkazerne) en de cavalerie (de Trip van Zoudtlandtkazerne). Bovendien had Breda de Koninklijke Militaire Academie (KMA) binnen zijn grachten. Dit had een gunstige invloed op de lokale economie. Speciaal moeten genoemd worden de drukkerijen die boeken drukten voor de KMA, en de vele passementfabrieken. Passement is het decoratieve borduurwerk op de militaire uniformen in die tijd, tressen, epauletten en mouwversieringen. De militaire infrastructuur zette een stevig stempel op de stad. De militaire gebouwen en terreinen namen een grote oppervlakte in beslag. Buiten de stad bevonden zich grote oefenterreinen, onder andere het Cadettenkamp, de Schietbaan in het Mastbos en de Galderse Heide. Het garnizoen is verdwenen en de KMA is nu de Nederlandse Defensieacademie (NLDA). De militaire bestemming liet echter grote, groene ruimten achter in de stad. Het exercitieterrein van de Chassékazerne werd herontwikkeld tot het Chassé Park en de Chassékazerne vond een nieuwe bestemming als Breda's Museum, Stadsarchief en archeologisch depot. 'Het militaire erfgoed, waarin diverse fasen van de kazernebouw

Het houten gebouwtje uit 1893 van Bad Wörishofen in Ginneken, tegenover het Mastbos. (Collectie Stadsarchief Breda)

zijn vertegenwoordigd, vormt een wezenlijk onderdeel van het beschermde stadsgezicht', zegt de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed.

Badplaats Ginneken

Nauwelijks had Van Gendt zijn plan voltooid of de ontwikkeling van Breda gulpte over de singelgracht heen. De groei van Breda in deze tijd zou niet mogelijk geweest zijn zonder de aanleg van tramwegen. Koetsen waren slechts weggelegd voor enkelen en de afstanden werden te groot om te lopen. In 1880 werd een stoomtramlijn geopend van Breda naar Oosterhout, in 1884 gevolgd door de drukgebruikte paardentramlijn Breda – Ginneken van de Ginneken'sche Tramweg-Maatschappij. Bij de opening hiervan zei Baron van der Borch, de burgemeester van het toen nog zelfstandige Ginneken, dat Ginneken een voorstad zou worden van Breda, zoals Ixelles (Elsene) dat was van Brussel.

Deze tramlijnen brachten inderdaad rond Breda een suburbanisatie op gang naar Amerikaans model. Rond 1890 was de Ginnekenweg volgelopen met villa's, herenhuizen en winkels en waren Breda en Ginneken door een ononderbroken bebouwing

De onderofficiersmess van de Chassékazerne huisvest tegenwoordig het Poppodium Mezz. Het gebouw maakt nu onderdeel uit van het Chassé Park.

met elkaar verbonden. Rond de schilderachtige Duivelsbrug en het kasteeltje Bouvigne was al een villa-gebied ontstaan, een waar arcadisch landschap. Aan de rand van het Mastbos werden verschillende hotels gebouwd. In 1893 werd tegenover het Mastbos een houten gebouwtje gesticht met de naam Wörishofen waar kuren gegeven werden volgens de geneesmethode van de bekende Duitse pastoor Kneipp. Ginneken kon zich nu een badplaats noemen, 'Klein Wörishofen bij Breda'.

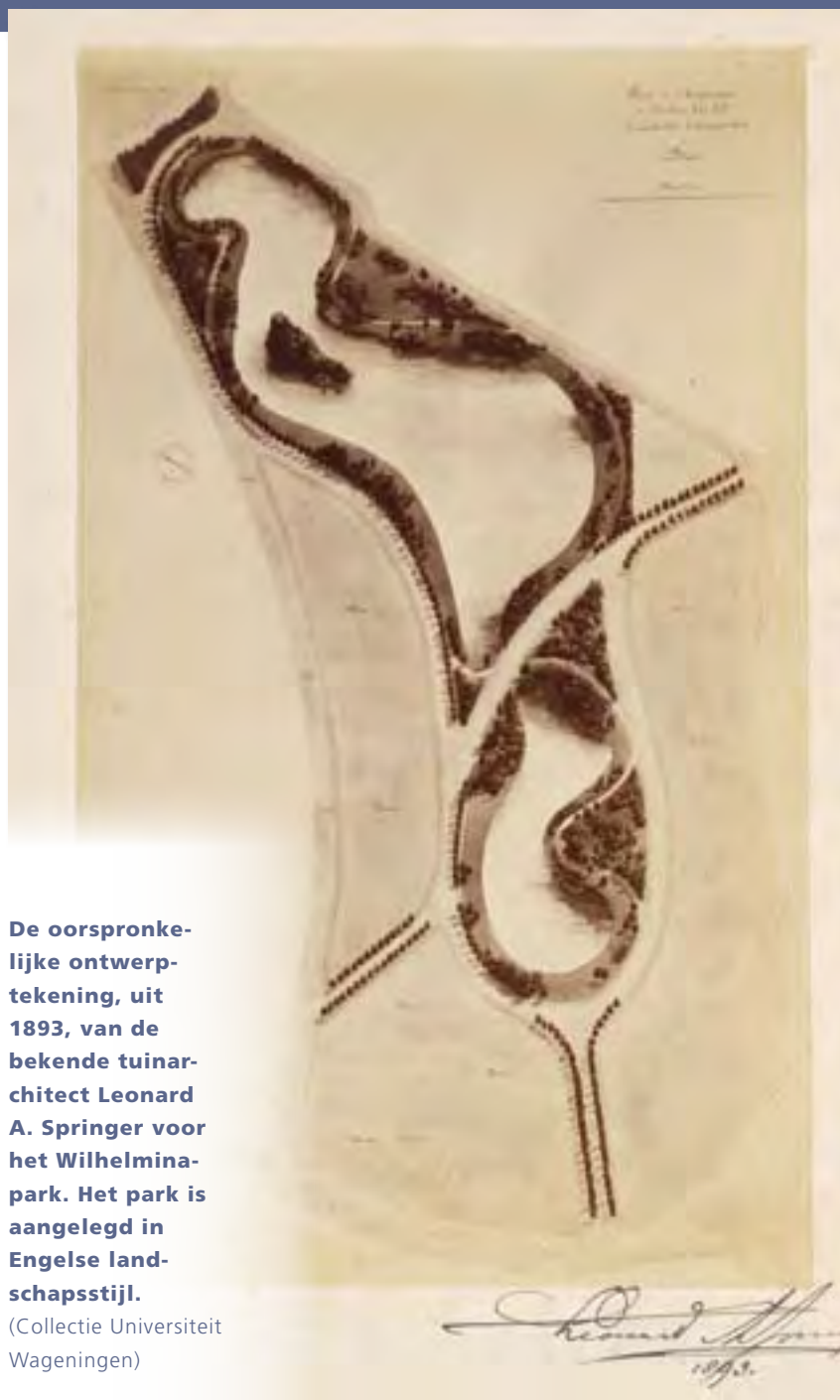
Een Parijse boulevard

De lintbebouwing langs de bestaande wegen bood blijkbaar niet voldoende ruimte voor nieuwe huizen. Vanaf 1894 werden er nieuwe wegen aangelegd om aan deze behoefte te voldoen. Ten zuiden van het Plan Van Gendt ontstond een min of meer samenhangend netwerk van parken, pleinen en boulevards.

De eerste planmatige uitbreiding buiten de singelgracht betrof het Wilhelminapark, nog juist op het grondgebied van de gemeente Breda. Het werd aangelegd in opdracht van de Domeinen en ontworpen door de bekende Haarlemse tuinarchitect Leonard A. Springer in Engelse landschapsstijl. Het eerste ontwerp is uit 1892. Springer heeft een tijd in Parijs gewoond. Hij ontwierp de Parkstraat, de toegangsweg tot het park, als een echte Parijse boulevard. Deze werd aanvankelijk dan ook Boulevard genoemd. Aan de rand van het park werd door de gemeente de imposante watertoren gebouwd, een belangrijke blikvanger. Springer probeerde een parkgordel te ontwerpen van de Ginnekenweg tot aan het station en hij zou daarmee de fout van Van Gendt hebben gecorrigeerd. Deze plannen werden echter niet doorgezet.

Klein Brussel

Na de aanleg van het Wilhelminapark kwam de ontwikkeling tussen Breda en het Mastbos pas goed op gang.

De oorspronkelijke ontwerp-tekening, uit 1893, van de bekende tuinarchitect Leonard A. Springer voor het Wilhelminapark. Het park is aangelegd in Engelse landschapsstijl.

(Collectie Universiteit Wageningen)

Hoewel het park was ontworpen naar Parijse voorbeelden was het stedenbouwkundig model van Breda in deze tijd toch eerder geïnspireerd op dat van Brussel. Deze stad breidde zich uit langs lange avenues en boulevards, bediend door elektrische trams, die zich kilometers ver over het platteland uitstrekten. Deze dienden weer als kapstok voor de aanleg van nieuwe wijken. De Brusselse avenues en boulevards hadden allemaal een attractief eindpunt en evenzo richtte de ontwikkeling van Breda

zich op het Mastbos en Bouvigne. In 1897 werd de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij opgericht, die als een particuliere projectontwikkelaar de Boulevard Breda-Mastbosch aanlegde, de huidige Baronielaan. Deze werd ontworpen door de Arnhemse architect C.M.G. Nieraad die zich waarschijnlijk inspireerde op de Brusselse Tervurenlaan. De boulevard wordt geopend door twee panden met hoektorentjes. Midden in de laan ligt het ovale Engelbert van Nassauplein, oorspronkelijk het

Een verkoopplattegrond van rond 1900 van de Boulevard Breda – Mastbosch, de huidige Baronielaan. De boulevard verbond het Wilhelminapark en het Mastbos. Het ronde plein halverwege, het Engelbert van Nassauplein, valt onmiddellijk op.

(Collectie Breda's Museum)

Rondpoint. Het is het enige echte plein in de negentiende-eeuwse uitbreiding.

De boulevard werd aangelegd op grondgebied van de gemeenten

De Baronielaan wordt geopend met twee panden met hoektorentjes. Verderop staat de Heilig Hartkerk. Circa 1910. Foto: Leo le Grand. (Collectie Breda's Museum)

Teteringen, Princenhage en Ginneken. In 1899 deed de gemeente Breda een mislukte poging de 'faubourgs', de voorsteden dus, binnen de gemeentegrenzen te brengen. Het ging om onder andere de Baronielaan en de Zandberg. Pogingen een elektrische tramlijn aan te leggen mislukten eveneens en in 1901 reed een paardentram hier zijn eerste rit. In veel laat negentiende-eeuwse

ontwikkelingen in België en Nederland werd een Heilig Hartkerk gebouwd. De devotie tot het Heilig Hart van Jezus was toen juist in opkomst. Ook aan de Baronielaan werd prompt in 1900 een dergelijke Heilig Hartkerk gebouwd, een waar tijdsbeeld.

Ook de aanleg van de Burgemeester Passtoorsstraat was een particulier initiatief. Deze miniatuur-Baronielaan werd vanaf 1912 gedeeltelijk aangelegd door de Ginnekense bouwondernemer Johannes Segeren onder de naam Prinses Julianalaan. Segeren Aannemersbedrijf is nog steeds een bekende naam in Ginneken. De gemeente Ginneken legde contact met de maatschappij Bernheim Frères et Fils te Parijs over de voltooiing van deze boulevard. Hij werd pas na de Eerste Wereldoorlog voltooid. De aanleg van de Baronielaan zette op zijn beurt een massieve villaontwikkeling rond het Mastbos op gang. In het Mastbos werd een netwerk van wandelpaden aangelegd, vormgegeven als kleine boulevardjes met rondpoints, onder andere de Kroningslaan met de Wilhelmine-eik (1898) en het Prinsessenlaantje met de Juliana-eik (1909). In de huizen aan de Baronielaan is de laatste jaren enorm geïnvesteerd.

»

De onthulling van het Baroniemonument in het Valkenberg door de Koninklijke Hand van Hare Majesteit, koningin Wilhelmina, 3 juli 1905. (Collectie Stadsarchief Breda)

De kwaliteit van de openbare ruimte laat echter nog te wensen over. De laan is ontworpen voor een elektrische tram en niet voor grote hoeveelheden geparkeerde auto's. De parkeerdruk hier wordt dan ook gevoeld als een groot probleem. Men zou zelfs moeten denken aan de bouw van parkeergarages hier in de omgeving.

De kroon op het werk

De negentiende-eeuwse ontwikkeling van Breda is niet gebouwd volgens een te voren ontworpen basisplan. Men heeft al bouwende het ene plan aan het andere geplakt. Pas achteraf heeft men door bepaalde ingrepen de stad weer tot een eenheid gemaakt. De vaste maatvoering van de straten, de groenstructuur en de architectuur van de huizen vormen verbindende elementen. Door de nieuwe uitbreidingen in het teken te zetten van het koningshuis, de Bredase Nassaus en de voormalige baronie heeft men de nieuwe wijken tot een krachtige eenheid gesmeed. De route van het station naar het Mastbos werd omgevormd tot een werkelijk koninklijke route. Het Mastbos en het kasteeltje Bouvigne waren al vanouds verbonden met de Nassaus en de Oranjes. In toeristische gidsjes

werd dit beeld flink opgepoetst. Op 3 juli 1905 werd door koningin Wilhelmina in het Valkenberg, tegenover het station, het Baroniemonument onthuld. Het monument is een echte 'invention of tradition'. Met dit monument positioneerde Breda zich als hoofdstad van de oude baronie van Breda, als Oranjestad en als residentiestad. Het moest bijdragen aan de bevordering van het vreemdelingenverkeer. Tegelijkertijd kregen ook de Baronielaan en het Engelbert van Nassauplein hun huidige naam. In 1909 werd de smeedijzeren Wilhelminafontein van de Grote Markt, waar hij in 1898 onthuld was, verplaatst naar de Sophiastreet. De fontein stond op de markt erg in de weg en hij paste ook niet goed in de omgeving. In 1912 tenslotte werd de Wilhelminabrug in de Nieuwe Ginnekenstraat van een nieuwe opbouw voorzien. Naar symboliek, naamgeving en uiterlijke vormgeving was de weg van het station naar het bos bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de kern van het negentiende-eeuwse Breda geworden.

Ondergang en herleving

In de interbellumperiode tussen de twee wereldoorlogen werd de groene

stad Breda verder uitgebouwd als parkenstad, als villastad en als woonoord voor de gegoede middenklasse. De wijken van voor de Eerste Wereldoorlog werden op een natuurlijke wijze geïntegreerd in de nieuwe wijken uit de jaren dertig. In het interbellum werden de negentiende-eeuwse wijken nog gewaardeerd, maar de grote klap kwam na de Tweede Wereldoorlog. In de wederopbouwperiode is men hier en daar nogal slordig omgegaan met wat inmiddels al de 'oude' wijken heetten. Hele historische linten werden afgebroken, evenals negentiende-eeuwse arbeiderswijken. Saneren noemde men dat in die tijd. Het Leuvenaarskwartier werd gesloopt voor een verkeersdoorbraak die er nooit kwam. De bomen op de boulevards en straten werden gekapt. De neogotische kerken verdwenen. Het tij keerde gelukkig in de jaren tachtig van de twintigste eeuw en er kwam weer een herwaardering op gang.

Inspiratie

Het is niet de bedoeling het beschermd stadsgezicht onder een glazen stolp te zetten. De karakteristieken ervan moeten worden vastgehouden, maar er moet wel ruimte zijn voor veranderingen, in functie en in architectuur. Een voorbeeld hiervan is het Valkenberg. Het stadspark ging op de schop in 1991-1993. Het park moest meer open worden gemaakt en het padenplan moest worden herzien. Het ontwerp werd gemaakt door Bureau B+B uit Amsterdam. Het park oogt nu 'modern', maar de oude bomen beheersen nog steeds het park. Bepaalde historische structuren zijn gehandhaafd en enkele andere zijn zelfs gereconstrueerd. Een ander voorbeeld is het Chassé Park. In 1994 schreef de gemeente Breda een prijsvraag uit voor de invulling van het terrein van de Chassékazerne. In 1996 formuleerde stedenbouwkundige Rem Koolhaas een visie op het gebied op basis van

Een artists impression van de Willemstraat zoals deze er over een paar jaar uit zal kunnen zien.

een campusmodel en in 2007 was het Chassé Park voltooid. De Chassékazerne en verschillende oude gebouwen bepalen nog steeds het karakter van het gebied. Het is verder ingevuld met moderne bebouwing, maar het groene exercitieterrein is nog goed herkenbaar. Verder wordt door de afdeling Ontwerp Openbare Ruimte van de gemeente Breda gestudeerd op de inrichting van de negentiende-eeuwse boulevards. De Nieuwe Ginnekenstraat is reeds voorzien van nieuwe bomen en andere straten zullen volgen. Ook hier geldt dat bijvoorbeeld de straatlantaarns geen kopieën zullen zijn van die uit het verleden, maar dat ze ondanks dat juist aan zullen sluiten bij de allure van het beschermd stadsgezicht. Welke kansen biedt nu het beschermd stadsgesicht? 'De aanwijzing van Breda tot beschermd stadsgesicht maakt ons er van bewust welke kwaliteit we al in huis hebben', zegt Henk Krouwel, hoofd Ruimtelijke Plannen van de afdeling Stedenbouw en Erfgoed. 'Het beschermd stadsgesicht roept ook ver-

plichtingen op. Wat is de kwaliteit van deze stad en hoe kunnen we daar een nieuwe betekenis aan geven?' De boulevards uit het Plan Van Gendt zijn heel flexibel en kunnen hun functie ook in de toekomst gemakkelijk vervullen. Een breedte van dertig meter is een menselijke maat. Deze breedte is nog te overzien, je voelt jezelf er nog in thuis. Het is geen New York, maar deze maat suggereert wél stedelijkheid. Ook de singelring is heel belangrijk, maar erg kwetsbaar. Het accent zou hier meer moeten liggen op de verblijfsfunctie en minder op het verkeer. De kwaliteiten die we in het stadsgezicht beschermen proberen we opnieuw vorm te geven in nieuwe ontwikkelingsgebieden. De essentie van de kwaliteit van het stedenbouwkundig ontwerp van Breda gebruikt de gemeente naar de toekomst toe. Het is niet de bedoeling allerlei plannen aan elkaar te knutselen. Er moet één helder ontwerp komen waarin de kwaliteit van de openbare ruimte een bindende factor is. De buurt ten noorden van het station staat nu sterk in de belangstelling, onder de wat modieuze naam Via Breda. Een van de ontworpen lanen hier is georiënteerd op de Grote Toren. Er wordt zo een recht-

streekse verbinding gelegd met de oude binnenstad. Het groen van het Valkenberg en het Kasteel van Breda wordt voortgezet in een ontworpen park langs de oever van de Mark. De Speelhuuslaan heeft, in navolging van de negentiende-eeuwse boulevards, een breedte van dertig meter. Ook de ontworpen Stationslaan, ten noorden van het station, is dertig meter breed, met een dubbele rij bomen op de middenberm. De bestaande Willemstraat, van het station naar het Valkenberg, is eveneens betrokken in het plan. 'De Willemstraat moet je helemaal leeghalen en opnieuw vorm geven. De kwaliteit ligt er al, je moet hem alleen nog gebruiken', zegt Henk Krouwel. Woorden als kwaliteit, ambitie, levendigheid en aantrekkelijkheid waren niet alleen in de negentiende eeuw, maar zijn ook nog tegenwoordig de sleutelwoorden voor ontwikkelingen. Niet alleen in Breda-Zuid bepalen groene lanen, pleinen en parken de aantrekkelijkheid van de buurt, maar ook in de nieuwe ontwikkelingen ten noorden van het station zullen de lanen als 'groene aders' het beeld uitdragen van Breda als groene en historische stad.

Wat betekent de status beschermd stadsgezicht voor u?

Marc Berends Er is in Nederland veel onduidelijkheid wat de aanwijzing van een beschermd stadsgezicht nu werkelijk tot gevolg heeft. Sommigen verwachten dat aanwijzing betekent dat er geen enkel oud pand binnen het beschermde gezicht gesloopt mag worden, anderen denken dat de gemeente voor iedereen gaat bepalen op wat voor manier verbouwingen moeten worden uitgevoerd. De gemeente Breda heeft drie instrumenten ter beschikking om het stadsgezicht daadwerkelijk te beschermen: een beschermend bestemmingsplan, een extra sloopvergunning en het niet toestaan van vergunningsvrij bouwen. De gemeente baseert zich hierbij op de Monumentenwet 1988 en de Woningwet.

Beschermend bestemmingsplan

De wetgever wil een stedenbouwkundige context beschermen door de aanwijzing van een beschermd gezicht. De ruimtelijke en historische karakteristieken worden als een integraal onderdeel opgenomen in het bestemmingsplan en samen met andere belangen afgewogen. Deze onderdelen staan in de toelichting bij het aanwijzingsbesluit vermeld. Veranderingen aan gebouwen of ruimtelijke inrichting worden getoetst aan de historische karakteristieken. Met de afweging wordt bereikt dat de hoofdstructuur van het gebied in stand blijft en dat de functionele ontwikkeling in hoofdlijn blijft aansluiten op de historische ontwikkeling. De gemeente Breda stelt een bestemmingsplan op waarbij het beschermd stadsgezicht wordt opgenomen als zogenaamde dubbelbestemming. Dit betekent dat naast de toetsing aan de primaire bestemming (bij-

voorbeeld wonen, bedrijfsdoeleinden, winkels, gemengde doeleinden) ook getoetst moet worden aan de bestemming 'beschermd stadsgezicht'. In deze dubbelbestemming regelt de gemeente zaken die van belang zijn voor het behoud van het karakter van het beschermde gezicht. Een voorbeeld hiervan is de Baronie-laan. Het profiel van deze laan is zeer bepalend voor het karakter ervan. Voortuinen met een ijzeren hekje waren bij de aanleg van deze straat verplicht. In de dubbelbestemming 'beschermd stadsgezicht' neemt de gemeente voorschriften op waardoor de voortuinen niet zomaar kunnen worden verhard en de karakteristieke ijzeren hekken niet zomaar kunnen verdwijnen.

Extra sloopvergunning

Voor het slopen van een bouwwerk is in veel gevallen een sloopvergunning nodig. Dat staat in de gemeentelijke bouwverordening. De vergunning

regelt zaken die betrekking hebben op de veiligheid bij de sloop, zoals een asbestinventarisatie en een stut- en stempelplan. Indien uit de ingediende stukken blijkt dat een veilige sloop mogelijk is zal het college deze sloopvergunning altijd verlenen. Sloop in een beschermd stadsgezicht kan daarvoor grote gevolgen hebben. Om het karakter van het beschermde gezicht te waarborgen is in de Monumentenwet 1988 opgenomen dat er een extra sloopvergunning moet worden aangevraagd. Het doel daarvan is niet het tegengaan van de sloop. Het nieuwbouwplan dient eerst door het college te worden goedgekeurd voordat een sloopvergunning kan worden afgegeven. Hierdoor wordt voorkomen dat in het beschermde stadsgezicht langdurig gaten vallen of dat een gat uiteindelijk wordt opgevuld met een nieuwbouwplan dat het karakter van het stadsgezicht aantast. De gemeente past deze constructie consequent toe.

Geen vergunningsvrij bouwen

In niet beschermde stadsgebieden zijn sommige bouwwerkzaamheden vergunningsvrij, bijvoorbeeld het bouwen van een dakkapel of een uitbouw aan de achterzijde van het pand. Om vergunningsvrij te zijn moeten deze bouwwerkzaamheden aan strikte voorwaarden voldoen. Het toestaan van vergunningsvrij bouwen in een beschermd gezicht zou desastreuze gevolgen hebben. Panden zouden zo kunnen wijzigen dat de te behouden karakteristieken verloren gaan. Daarom worden alle bouwwerkzaamheden in het beschermde stadsgezicht vergunningsplichtig gemaakt. Alleen onderhoudswerkzaamheden zijn vergunningsvrij. Dit betekent dat ieder bouwvoornemen wordt getoetst aan het bestemmingsplan met de dubbelbestemming 'beschermd gezicht'. Bovendien geeft de commissie Ruimtelijke Kwaliteit een oordeel. Deze commissie toetst bij plannen steeds nadrukkelijk op de mate waarin het bouwplan past in het karakter van het beschermde stadsgezicht.

Adriaen van der Donck in de ErfgoedReeks Breda

Marleen Huijbregts In 2009 worden wereldwijd de 400-jarige betrekkingen tussen New York en Nederland herdacht. Het is dit jaar 400 jaar geleden dat Henry Hudson voet aan wal zette op het tegenwoordige Manhattan. Tussen 1609 en 1667 (Vrede van Breda) is een groot aantal Nederlanders betrokken geweest bij het ontstaan en de ontwikkeling van Nieuw-Amsterdam. Een belangrijke kolonist uit deze tijd was de Bredanaar Adriaen van der Donck.

De inspanningen die Van der Donck leverde, resulteerden onder andere in het verkrijgen van een vorm van volksvertegenwoordiging in het bestuur in de kolonie Nieuw-Nederland. Daarnaast werd een stadsbestuur gevormd naar Nederlands model. Als de Eerste Engelse Oorlog niet was uitgebroken, was Van der Donck hoogstwaarschijnlijk de eerste burgemeester van Nieuw-Amsterdam geworden.

In deel 4 van de ErfgoedReeks Breda vertelt René Meeuwis over deze herontdekte Bredase icoon. Wie is Adriaen van der Donck? Waarom was hij zo belangrijk? En hoe heeft zijn Bredase afkomst hem beïnvloed? Deze en meer vragen komen in dit boek aan bod. Het boek is te verkrijgen in de Bredase boekhandels.

Tankgracht

Hans de Kievith & Gerard Otten

Voorafgaand aan de bouw van een aantal noodschoollokalen tussen de Rithsestraat en de Roskam in Princenhage werd in het voorjaar van 2009 een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Daarbij is een gedeelte van een acht meter brede Duitse anti-tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog gevonden. De diepte bedroeg ongeveer 1,10 meter. Er werden geen vondsten gedaan die te koppelen waren aan de periode rond de Tweede Wereldoorlog. Het doel van zo'n tankgracht was dat voertuigen, ook rupsvoertuigen zich in de gracht vastreden. Daartoe had deze droge gracht een flauwe westhelling en een steile oosthelling.

Duitse verdedigingswerken

In 1947 schreef de historicus A. Hal- lema een boek over de bevrijding van Breda. Achterin bevindt zich een fraaie kaart van de Duitse verdedi- gingswerken, getekend door de directeur van Openbare Werken, P.A.H. Hornix. Deze kaart is achter de tekst van dit artikel te zien. De tank- gracht begon ten zuiden van Breda, in Galder, bij de Mark. Hij liep ten zuiden en ten westen om het Mast- bos heen en volgde een gedeelte van de Rijsbergseweg. Ten westen van Princenhage volgde de tankgracht het tracé van de autoweg, die vóór de oorlog in aanbouw was, maar pas na de oorlog werd voltooid. Bij Prin- senbeek boog de tankgracht weer naar het oosten af naar de rivier de Mark.

Graven van de gracht

Deze tankgracht is gegraven in 1943- 1944, in een periode dat de bezetters een geallieerde landing verwachtten en er ook rond Breda verdedigings- werken werden aangelegd. De Duit- sers verwachtten de aanval op Breda

Een luchtfoto uit 1944 met in de cirkel de opgravinglocatie.

De tankgracht vormt een donkere lijn.

Het gele zand dat uit de gracht geworpen is, is zichtbaar als een witte streep.

Links de autoweg naar Rotterdam, rechts de Graaf Engelbertlaan, de Zuidelijke Rondweg.

vanuit het westen. In februari 1944 werden Bredase burgers gedwongen mee te helpen met het graven van de tankgracht. Burgemeester B.W.Th. van Slobbe weigerde hier aan mee te werken en nam ontslag. Op 29 oktober 1944 werd Breda bevrijd.

Opnieuw in kaart gebracht

Restanten van de gracht worden regelmatig aangetroffen bij archeo- logisch onderzoek aan de westzijde van Breda. Bij het graven ervan zijn

oudere archeologische sporen ver- dwenen. Om zicht te hebben op deze 'verstoring' is een nieuwe kaart ge- maakt. De kaart van Hornix uit 1947 is gecombineerd met luchtfoto's van de Britse luchtmacht, de RAF, uit 1944. Hierop is de tankgracht zicht- baar als een zanderige baan. Kort na de bevrijding zal hij weer snel dicht gegooid zijn. Toch zien we op lucht- foto's van tien jaar later nog steeds de sporen daarvan.

De tankgracht is als een donkere baan zichtbaar in de opgravingsput.

Breda, stad van de Nassaus

12

Jan van Nassau, elect-bisschop van Utrecht

Johan Hendriks Jan van Nassau, de jongste zoon van graaf Hendrik II van Nassau, heeft misschien wel het meest bewogen leven geleid van alle Nassaus uit zijn tijd. Hij werd de eerste Nassau die een prominente rol speelde in de Lage Landen. Jan werd in 1267 de beoogde bisschop van Utrecht. Dat werd een grote mislukking. Ondanks de steun van de graaf van Gelre kon hij het niet bolwerken tegen machtige Utrechtse edelen, zoals Gijsbrecht van Amstel. Hij raakte steeds meer macht kwijt aan zijn 'vriend' graaf Floris V van Holland. Niets bleef hem bespaard: hij werd in de ban gedaan, ging creatief om met belastinggelden en werd tenslotte door de paus afgezet. In deze bijdrage het ontluisterende verhaal van elect Jan van Nassau.

In de Lebuinuskerk van Deventer werd Jan van Nassau bijgezet.

Foto: Gemeente Deventer.

Nassau

Jan van Nassau was de jongste zoon van graaf Hendrik II de Rijke van Nassau en Machteld van Gelre. Hem vielen dus geen landgoederen en ander bezit toe. Jongere zoons werden gewoonlijk aan een klooster toevertrouwd en konden daar hoge ambten krijgen, als overste, voogd of abt. Jan was omstreeks 1230 geboren op de trotse Nassause burcht boven de Lahn en was 25 jaar oud toen zijn oudere broers Walram II en Otto I in 1255 besloten het omvangrijke Nas- sause territorium onder hun beiden te verdelen. Jan werd dus priester, maar wel een hele bijzondere. Eentje die vaardig het zwaard kon hanteren

en in staat was allerlei strijdplannen uit te denken.

Condroz

In 1262 werd hij aartsdiaken in de Condroz, een heuvelachtig gebied ten zuidwesten van Luik en ten zuiden van de Maas; een heel eind ver- wijderd van Nassau. Jan oefende dit ambt drie jaar uit. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat zijn iets oudere broer Gerard, die kanunnik was in Luik, hier iets mee te maken had. Maar ook de invloed van een andere relatie is niet uit te sluiten. In die tijd was zijn neef Hendrik van Gelre bisschop in Luik. Hij was een zoon van Gerard IV van Gelre, die

een broer was van Machteld, de moe- der van Jan dus.

Otto van Gelre

Bisschop Hendrik van Luik was ook een broer van Otto (II) die in 1229 graaf van Gelre was geworden. Dit was pas een echte houwdegen! Hij lag constant in de clinch met zijn burens en was er voortdurend op uit zijn graafschap uit te breiden. Hij was beschermheer van de stad Keulen en een bondgenoot van de graaf van Holland en de hertog van Brabant. De machtige Otto II heeft enorm veel voor Gelre gedaan: hij gaf aan maar liefst 29 steden stadsrechten, waaronder Geldern (1229), Roer-

mond en Harderwijk (1231), Grave (1232), Arnhem en Emmerich (1233), Doetichem (1236), Doesburg (1237) en Wageningen (1263). Rond 1250 liet hij de eerste steen leggen van de Stevenskerk in Nijmegen. Zijn grootste tegenstander bleek de bisschop van Utrecht te zijn.

Utrecht

Toen in juni 1267 de bisschop van Utrecht, Hendrik van Vianden stierf, greep Otto II van Gelre zijn kans en zag in zijn Nassause neef Jan dé ideale opvolger. De tijd dat de Duitse keizer zijn bisschoppen kon benoemen was al enige tijd voorbij. Het was nu aan de machtige graven en hertogen om hun invloed uit te oefenen. Een bekend familielid als vriend op de linkerflank gaf de graaf van Gelre de mogelijkheid om zich naar het oosten te keren en daar gebieden te winnen.

Zo werd Jan van Nassau de beoogde nieuwe bisschop van Utrecht, maar zowel Otto als Jan hadden buiten de waard gerekend. In Keulen stonden de burgers en de aartsbisschop tegenover elkaar als kat en hond. Daar Otto beschermheer van de stad was, was hij sterk gekant tegen de bisschop van die stad. En juist deze aartsbisschop wist de paus, Clemens IV, zo ver te krijgen dat deze wei-

gerde om Jan van Nassau tot bisschop van Utrecht te wijden. Jan is zijn verdere leven slechts de elect (gekozen bisschop) van Utrecht gebleven en heeft het bisschopsambt nooit uitgeoefend.

Stadsbestuur

Dat wil niet zeggen dat hij niets te zeggen kreeg. De bisschop van Utrecht was in de dertiende eeuw niet alleen een geestelijk heerser, maar ook bestuurder van het Sticht Utrecht. Kon hij zijn geestelijke functie niet uitoefenen, Jan kon wel het landsheerlijke bestuur leiden, maar helaas, ook dat was geen succes. Zijn politieke instinct was zwak en zijn vermogens om zo'n groot territorium financieel in de hand te houden waren evenmin sterk ontwikkeld. Dat leidde tot grote moeilijkheden. De ambachtsgilden grepen in 1274 de macht in de stad Utrecht en ook de heren Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden keerden zich tegen hem. Het wereldlijke gezag van de Utrechtse bisschop was hiermee wel op een dieptepunt aangekomen.

Holland

Om zich tegen dit alles teweer te stellen riep Jan de hulp in van graaf Floris V van Holland. Dat leek succesvol, maar uiteindelijk bleek Floris V

veel slimmer en machtiger dan Jan van Nassau. In feite werd de Hollandse graaf de échte machthebber in het Sticht Utrecht. Jan van Nassau was inmiddels zo in geldnood gekomen dat hij eerst een aantal kastelen en vervolgens in 1279 de stad Utrecht zelf aan de graaf verpandde. In zijn wanhoop gebruikte hij in 1281 de speciale belastingen die bedoeld waren om de kruistochten mee te financieren om de graaf van Holland af te betalen. Nu was de maat vol. De aartsbisschop van Keulen greep opnieuw in en excommuniceerde zowel graaf Floris V als elect Jan van Nassau. Floris V wendde zich tot de paus om deze ban op te heffen, wat ook lukte. Jan van Nassau probeerde van de situatie te profiteren en zich van de Hollandse graaf te ontdoen. Hij bracht zelfs een legermacht op de been, geronseld uit de belangrijkste steden langs de IJssel (1283-1284).

Afzetting

In 1290 werd hij, op voorspraak van het anti-Hollandse Vlaanderen, door paus Nicolaas IV afgezet. Twee jaar eerder had hij de eerste steen gelegd voor de domkerk. Jan van Nassau vertrok uit Utrecht en vestigde zich gebroken en gedesilluseerd in Deventer. Daar ligt hij begraven in de Lebuinuskkerk (+ 1309).

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de gemeente Breda, Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, Afdeling Stedenbouw en Erfgoed, Bureau Cultureel Erfgoed.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten,

g.otten@breda.nl of G. Otten, Bureau Cultureel Erfgoed, Postbus 90156, 4800 RH Breda. Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), in alle vestigingen van de Bibliotheek Breda, bij het Stadsarchief, het Breda's Museum, de Grote Kerk, Princenhaags Museum en diverse boekhandels.

Redactie: Johan Hendriks, Gerard Otten en Marleen Huijbregts

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.